

Joakim Goldhahn

«Så godt det lar sig gjøre» –

kommenterade krigstidsbrev adresserade till Arthur Nordén från norska kollegor 1940–1945

This article is based on letters addressed to Arthur Nordén (1891–1965), from his Norwegian colleagues Anton Willhelm Brøgger (1884–1951) and Sverre Marstrander (1910–1986) during the Nazi occupation of Norway, which lasted from 9 April 1940 to 8 May 1945. The letters provide unique historical insights into Brøgger's and Marstrander's activities during the war and reveal how they were engaging with Swedish archaeological colleagues during the Nazi occupation of Norway. While there is no doubt the relationship between archaeology and Nazism during the Second World War is a complex issue, and one that has been addressed by a number of researchers (e.g. Nordenborg Myhre 1984, 2002; Hagen 2002), these letters reflect particular solidarity between Swedish and Norwegian colleagues. They act as aging photographs capturing unique insight into personal experience and agencies. The expressed solidarity in words and actions strengthened existing collegiality and friendships. The letters add to a more nuanced understanding of the history of our discipline.

Företal

Föreliggande artikel har legat som ett manuskript i min manuskriptmapp på ett otal datorer sedan 1993. Den har emanerat ur min läsning av ett antal personliga brev som jag då stötte på i Arthur Nordéns (1891–1965) kvarlämnade papper som nu förvaras vid Linköpings stifts- och landsbibliotek (Nordén 1977). Breven är författade av Anton W. Brøgger (1884–1951) och Sverre Marstrander (1910–1986) och berör den tid då Norge var ockuperat av Nazi-Tyskland. En anledning att de nu publiceras är att jag funnit tid att röja upp i manuskriptmappen. Huvudsakligen beror det dock på att innehållen i breven ger unika inblickar i Nordéns, Brøggers och Marstrandens agerande under ockupationstiden (fig. 1). Breven har ett arkeologihistoriskt intresse. Likt ett fotografi med många bottnar blottlägger breven sedan länge tystnade röster och skänker insikter om personliga erfarenheter och agerande i en tid då den arkeologiska vetenskapen hade politiserats och blivit en bricka i global politik. Låt oss börja vid slutet:

Telegram till

Den Norske Videnskaps-Akademien, Oslo

Det Kgl Norske Videnskabers Selskab, Trondheim

Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien sänder sin systerorganisation i ett befriat Norge sina varma lyckönskningar till återvunna möjligheter och upptaga sin lysande, objektiva och fria kulturgärning.

Kontakt: Joakim Goldhahn, E-post: joakim.goldhahn@lnu.se
Institutionen för kulturvetenskaper, Linnéuniversitetet

Inledning

Det behövs ingen grundligare orientering i nordisk historia för att datera telegrammet ovan. Det sändes av Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien (KVHAA) i Stockholm den 8 maj 1945 till de befriade «systerorganisationerna» i Norge. Ett likadant telegram avsändes till Det Kgl Danske Videnskabernes Selskab i København, där Norge endast byttes ut mot Danmark. Samtidigt avsändes fyra telegram adresserade till Universitetets Oldsaksamling i Oslo samt till museerna i Bergen, Trondheim och Stavanger, vilka alla löd på följande vis: «Till kamrater från kamrater ett frihetens leve!» De senare telegrammen var undertecknade av en rad män med anställning vid KVHAA och Statens Historiska Museum (SHM) i Stockholm: «Arbman, Arne, Bagge, Berthelsson, Curman, Floderus, Frödin, Gustawsson, Hallström, Jansson, Källström, Lundberg, Nerman, Oldeberg, Rasmusson, Schück, Stenberger, Sörling, Thordeman, Ugglas och Westlund.»¹

Det är inte svårt att leva sig in i telegrammen. Var och en som tar del av dem har nog lätt att addera bitar av information – möjligen också bitar av sin egen historia – men också känslor, analyser och skilda förhållningssätt, till dess innehåll. Vad som adderas beror sannolikt på det egna jagets historia och position inom det arkeologiska fältet idag. Så var det även när telegrammen författades och togs emot.

Telegrammen till museerna i Norge är undertecknat unisont och dessutom i alfabetisk ordning. Riksantikvarie Sigurd Curman (1879–1966) sällade sig i ledet. Det ger ett homogent intryck av en enad skara arkeologer som mangrant gratulerade sina norska «kamrater» till sin återvunna demokratiska frihet. Bilden som framträder av de olika arkeologerna ur ett arkeologihistoriskt perspektiv är mer brokig. Flera av de undertecknade arkeologerna, som Curman och Birger Nerman (1882–1971), var aktiva inom föreningen Nordens Frihet (Byström 2009), en sammanslutning som tog aktiv ställning mot den tyska ockupationen av Danmark och Norge (t ex Åman 2008). En annan person som Ture J. Arne (1879–1965) var kommunist. En tredje likt Karl Alfred Gustawsson (1897–1997) har beskrivits som en av de mest hängivna antinazisterna under andra världskriget (Alkarp 2013). Bland dem som undertecknade telegrammen finner vi även Axel Bagge (1894–1953), Gustaf Hallström (1880–1962), Andreas Oldeberg (1892–1980) och Bengt Thordeman (1893–1990), som efterföljande forskargenerationer bedömt vara attraherade av den nationalsocialistiska ideologin. Omfattningen av deras eventuella attraktion är inte utredd i detalj. Om de stödde den tyska ockupationen av grannländerna är möjligt, till och med troligt i vissa fall, men till vilken grad och på vilket vis är oklart. Vi vet att deras politiska övertygelse och agerande under kriget är omdiskuterat (senast Alkarp 2014 versus Baudou 2014, jfr även Thrane 2010 versus Schreiber Pedersen 2011).

En sannolik anledning till osäkerheten är att få personer som tog aktiv ställning för den nationalsocialistiska ideologin och ockupationen av Sveriges grannländer fann anledning att spara avslöjande brev och andra liknande handlingar i sina personliga arkiv. Ingen av de arkeologer som utpekats som anhängare till nationalsocialismen har nedtecknat sina hågkomster och motiverat sina ställningstaganden. Ibland ljuder tystnaden starkare än åskans dån.

Med det sagt, det mest intressanta är kanske inte *hur* vi skall kategorisera dessa herrars politiska hemvist från vår horisont idag, de har ju sedan länge vandrat vidare, det mest intressanta är istället det faktum att de flera dagar i veckan intog gemensam lunch.

Arkeologi och politik

Telegrammen ovan kan sägas avsluta en tid av nordisk arkeologi som nog ingen längre längtar tillbaka till. En tid av ovisshet. En tid av splittring. Av enighet. Kamp. En tid av makt och motmakt. Oavsett vilken politisk åskådning vi har idag är nog de flesta överens om att de nämnda arkeologernas förehavanden under denna tid till stora delar är ett oskrivet blad (se dock Baudou 1997, 2004; Åman 2008). De flesta är nog eniga om att denna tids arkeologiskap ännu genljuder i dagens arkeologiska fält, men så länge det inte belyses och beforskas vet vi kanske inte hur. Eller varför.

Intresset för olika arkeologers görande och låtande under andra världskriget har alltid funnits med på den arkeologiska agendan. Redan året efter befrielsen sammanfattade Poul Nørlund (1888–1955) situationen för Nationalmuseets arkeologer i København under ockupationsåren i en kort artikel med titeln «Nationalmuseet i de onde Aar» (Nørlund 1946, se även Rasmussen m fl 1945–1947). Trots det, egentliga studier av enskilda arkeologers förehavanden under ockupationen lät länge vänta på sig i Danmark (Schreiber Pedersen 2005).

De arkeologer som verkade under andra världskriget förefaller förhållit sig på tre skilda men närbesläktade vis till den tyska ockupationen. En första reaktion var att ställa de arkeologer som tog aktiv ställning för ockupationsmakten till svars. De danska arkeologerna Gudmund Hatt (1884–1960) och Mogens B. Mackeprang (1905–1986) miste exempelvis sina akademiska positioner vid universitetet respektive Nationalmuseet i København (Schreiber Pedersen 2005, 2015). Trots det kunde de fortsätta sina arkeologiska värv efter kriget; lät vara att förutsättningarna för deras arkeologskap hade förändrats. Det samma gällde för Harald Egenæs Lund (1910–1972), en av få norska arkeologer som tog aktiv ställning för den tyska ockupationsmakten (Hagen 2002; Reiersen 2012, jfr Fett och Fett 1988; Berglund 1998).

Lund gick tidigt med i National Samling och verkade i styrelsen för partiets Kulturting under ockupationstiden. Han var en av få akademiker som använde sina kunskaper för att skriva propaganda (Lund 1942, se Hagen 2002; Reiersen 2012). Det rör sig om ett cirka 20 sidor långt häfte med titeln «Solkorset.» Skriften belyser solkorsets centrala symbolik och betydelse under bronsåldern och dess relation till svastikan under järnåldern. Det vill säga en närstudie av två av Nasjonal Samlings och Nazi-Tysklands främsta symboler ur ett arkeologiskt perspektiv. Häftet är tämligen fritt från nazistisk jargon men betonar gång efter annan symbolernas kontinentala bakgrund och samband med den «germanske kultur,» vilket kan tolkas som en form av mental legitimering av ockupationen och rådande politisk situation. Häftet trycktes om 1943 av Rikspropagandaledelsen då det inkluderade en mer politiskt färgad «Etterskrift» av Willy Klevenberg som var avdelningsledare och kontorschef vid Nasjonal Samlings Rikspropagandaledelse (Lund 1943:20):

«Nasjonal gjenreisning er fäfenget hvis man ikke gjenoppliver den nordiske ånd . . . Som ethvert annet samfunn der vil redde seg fra en alvorlig krise og gjenfodes, må vårt folk finne tilbake til sitt livgivende grunnlag, og på dette grunnlag utfolde sine krefter.» Disse og mange lignende uttalelser av det nye Norges Fører, Vidkun Quisling, viser at det ikke var noen tilfeldighet at han som symbol for den bevegelse han skapte i 1933 valgte det urgamle, nordisk-germanske solkorset. Dermed knyttet han ved hjelp av dette symbol som nordisk ånd og norsk egenart er så sterkt knyttet til, også i det ytre et bånd mellom den gamle nordiske kultur og livssyn og den nye tids ideologi i norsk form. Fargene han valgte, gult og rødt, er de gamle norske storkongers farger (gull og purpur), men dertil symbolet på ild og blod. Den nordiske ånds og viljes ild og den nordisk-germanske, den norske folkestammes evige blod. Svastika, hakekorset, solhjulet eller solkorset, var alltid germanernes lykketegn, og under dette symbol, det gyllent-røde solkors, skal den norske folkstammen igjen vokse fram til heder og storhet i verdensfelleskapet, på et nasjonalt, norsk grunnlag.²

Efter kriget ställdes Lund till svars för sitt samarbete med ockupationsmakten. Som straff miste han sin ställning som konservator vid Tromsø museum och fick avtjäna en «landssvikdom.» Efter sju år i karantän kunde han återuppta sin arkeologiska gärning, nu vid Vitenskapsmuseet i Trondheim (Berglund 1998).

Ett vanligt förhållningssätt i efterdyningarna av andra världskrigets politiserade arkeologiska fält var att sträva efter en mer värdenutral vetenskap, vilket ofta numera förknippas med den nya arkeologins syften och mål (Trigger 2006). Denna längtan, som redan skymtar fram i KVHAAAs telegram till systerorganisationerna i Danmark och Norge på befrielsedagen den 8 maj 1945 (se ovan), tog sig många former (Olsen 1997; Baudou 2004). Bäst är den möjligen exemplifierad genom arkeologer likt Mats P. Malmer (1921–2007) som livaktigt argumenterade för en objektiv och saklig kunskapsproduktion. På ytan fördes denna retorik inom ramen för en strikt vetenskaplig diskussion om vad vi arkeologer kan veta (Malmer 1962, 1963, 1981, 2016), och ibland också om vad som vi arkeologer inte kan veta (Moberg 1969), men under ytan drevs den fram av en djup personlig demokratisk övertygelse (Malmer 1995). Det senare var dock inte något som positivisterna likt Malmer gav uttryck för i sina arkeologiska skrifter (Goldhahn 2017:59). Det fanns en uttalad vilja att skilja på arkeologi och politik.

En tredje reaktion till kriget och dess efterverkningar var att försöka återupprätta tidigare kollegiala utbyten genom att iscensätta samnordiska arkeologiska projekt – att försöka glömma, lappa ihop, och gå vidare. Särskilt svårt var det för arkeologer från Danmark och Norge att förhålla sig till den finska statens officiella politiska ställningstagande för Nazi-Tyskland. Det ansågs som ett stort svek (se diskussionen i ett av Marstrandens brev till Nordén nedan). För att överbygga dylika friktioner och förebygga framtida kollegiala utbyten startade exempelvis Carl-Axel Althin (1915–1975) och Mårten Stenberger (1898–1973) fleråriga utgrävningsprojekt i Ageröd mosse i Skåne respektive vid Vallhagar på Gotland; projekt som drevs av en tanke att återföreina forskare från de nordiska länderna (Stenberger 1948; Althin 1954). I Ageröd bjöds även tyska arkeologer in att delta (se Kaleas 1995). Samma samnordiska anda var explicit uttryckt i det av Anders Hagen (1921–2005) ledda Hunnprojektet i Østfold (Hagen 2002).

Ett idag önskat resultat av arkeologers skilda förhållningssätt till sina upplevelser under andra världskriget blev att de sällan skrev ned och dokumenterade sina erfarenheter. Det var en tid man helst ville glömma. Det kom att dröja tills 1980-talet innan frågan blev aktuell och förehavandena under andra världskriget började kommenteras och beforskas (t ex Blindheim 1985; Hagen 1986, 1997, 2002, se även Nordenborg Myhre 1994, 1995, 2002; Scott 1996). Ironiskt nog skedde det när den postmodernistiska arkeologin beväpnat sig med nöjaktiga teoretiska argument för att kunna utmana förment objektiva arkeologskap som implicit och ibland även explicit bedrevs under en nationell flagg. «Var de alle nordmenn?» (Schanche och Olsen 1983). Och, senare, var går gränsen egentligen mellan en nationell och nationalistisk arkeologi? Kan vi tänka oss ett «Norge uten nordmenn» (Østgård 2001)?

Dylika frågor och arkeologiskap syftade främst till att skänka förståelse till relationen mellan arkeologi och politik på en strukturell nivå. Den neutralt suktande arkeologin, med sina riddare som skulle rädda arkeologin från att politiseras, hade misslyckats och kommit att användas för att legitimera andra former av förtryck, som de samiska ursprungsbefolkningarnas rätt till en förhistoria (Schanche och Olsen 1983; Hansen och Olsen 2004), stereo-

typa genuskonstruktioner (Bertelsen et al. 1987; Goldhahn 1999; Sørensen 2012), etc. (se Olsen 1997:passim). Den arkeologihistoriska forskningen under denna tid var främst upp-tagen med att blottlägga arkeologins roll i nationella projekt vars rötter stod att söka i 1800-talets arkeologiskap (t ex Welinder 1994; Díaz-Andreu 2007), samt att studera när denna slog över i en explicit nationalistisk användning av arkeologin, vilket 1930- och 1940-talet flitigt vittnade om (Nordenborg Myhre 1994; Geringer 2013). I korthet: att belysa forntiden som ett samtida politiskt projekt.

Dessa arkeologiskap syftade inte till att blottlägga enskilda arkeologers politiska ställ-ningstagande, erfarenheter och agerande *per se*, utan avsåg främst till att synliggöra struk-turella faktorer som ännu verkade inom det arkeologiska fältet. Samtidigt ville man med-vetandegöra ett kollektivt ansvar för att förändra arkeologin (t ex Opedal 1999; Petersson 2005), förhoppningsvis till det bättre. Detta var i mångt och mycket en global process som syftade till att exponera föreställda nationella gemenskaper i en ny postkolonial världsord-ning (Anderson 1983, se t ex Champion och Díaz-Andreu 1995; Kohl och Fawcett 1995: Jones 1997).

När jag själv började läsa arkeologi i slutet av 1980-talet var den politiska användningen av arkeologi före och under andra världskriget alldeles närvarande, men det diskuterades mest på småtimmarna på olika konferenser och arkeologiska möten, särskilt om norska kollegor närvarade. Dylika berättelser var sällan – med få undantag – självupplevda och ofta anekdotiska till sin karaktär. Själv minns jag en sen kväll på Isegran då storögda B-studenter i arkeologi från Umeå universitet andäktigt satt och lyssnade på Erling Johansen (1919–2000) då han berättade om sina upplevelser under den tyska ockupationen. Få av historierna som jag fick berättat för mig då och vid andra liknande tillfällen har kommit i pränt. Idag utgör berättelserna en borttynande tyst kunskap.

Inte så sällan kom dylika samtal att handla om den tvehågsna politik som svenska staten förde mot den nazistiska regimen under kriget. Särskild vikt lades vid det tvivelaktiga age-randet då Nazi-Tyskland tilläts transportera trupper genom Sverige till den finska östfron-ten. Hade den svenska staten någon «Heder och samvete» (Boëthius 1991)? De insatser som svenska staten faktiskt gjorde för sina ockuperade grannländer var inte få, exempelvis för den norska motståndsrörelsen Hjemmefronten, men de diskuterades sällan eller aldrig. Det senare berodde bland annat på att dylik information ännu var hemligstämplad och därför inte hade beforskats (Wallenius och Johansson 2016). Det gällde även det faktiska stöd som utgick från enskilda svenska arkeologer och deras engagemang för sina ockuperade kolle-gor (exempelvis Blindheim 1985:34), vilket även kommer diskuteras i denna artikel. Här återstår mycket forskning.

Arkeologihistoria som arkeologi och som historia

Ett önskat resultat av denna relativt obeforskade tid i nordisk arkeologi är att vi kan visa på fler *debatter* om den politiska användningen av arkeologin än *faktiska studier* av arkeolo-gers förehavanden före och under det andra världskriget (se dock Nordenborg Myhre 1994, 2002; Baudou 1997; Hagen 2002; Schreiber Pedersen 2005, 2015; Åman 2008).³ Dylika diskussioner har – givetvis – varit nödvändiga men de har sällan varit konstruktiva ur ett kunskapsperspektiv. Istället för att granska och analysera sakförhållandena har diskussio-nerna istället kommit att handla om vem som var för och emot. Positionerna som då fram-

trätt kan delas in i två fält, dels de som intresserar sig för att exponera olika politiska ställningstaganden och dels de som har en mer urskuldande attityd till ämnet. Bozena Werbart tillhör den förra skaran och det var även en artikel av henne som satte igång en av de mer anfäktade svenska debatterna om dessa spörsmål runt millennieskiftet (Werbart 1999, 2000, 2002 versus Baudou 2000, 2001, 2002).

Ett av många urskuldande förhållningssätt till arkeologers förhållanden under andra världskriget är att förskjuta frågan om enskilda personers politiska ställningstagande till hur det eventuellt skulle avspeglade sig i deras arkeologskap. Det senare synsättet har bitvis präglat Evert Baudous arkeologihistoriska studier. I sin biografi över Hallström från 1997 omnämner han exempelvis i en passus att han endast hittat ett enda exempel i Hallströms personliga arkiv där hans politiska övertygelse lyst igenom på ett, för honom, ofördelaktigt vis. Att Hallström var protysk och sympatiserade med nazismregimen är väl belagt genom offentliga källor i svenska och utländska arkiv (Alkarp 2014, Alkarp personlig kommunikation 2014-01-13). Hans bror och son lär till och med tagit avstånd från honom under och efter kriget på grund av hans politiska engagemang. Hallströms personliga arkiv vid Umeå universitet, som Baudou (1997) till stor utsträckning förlitat sig på i författandet av hans biografi, är uppenbarligen sållat på uppgifter som kunde misskreditera honom inför eftervärlden. Vad som är mer betänkligt är att Baudou inte beskriver vad saken gällde som upprörde honom, vilket gör att läsaren lämnas oinformerad.

Som nämnts försöker Baudou (2014) göra Hallströms politiska övertygelse och agerande till en fråga om arkeologisk metodik. Ett tydligt prov på det återfinns i hans artikel «Arkeologi och politik i Sverige 1921–1945» från 2002 där Baudou frågar läsaren i vilken utsträckning som enskilda arkeologers politiska ställningstagande påverkat den arkeologi som de bedrev? Han påpekar att all arkeologi under denna tid till stora delar var styrd av de nationella trender som genomsyrade det övriga samhället. Baudous (2002:66) slutsats att...

Ingen av tidens etablerade svenska arkeologer påverkades av nationalsocialistisk ideologi i sin vetenskapliga bearbetning av det arkeologiska materialet. Den stränga vetenskapligheten är det mest påfallande. Att man i dag kan göra invändningar mot tidens metod och teori är en självklarhet.

...kan tolkas som en uttalad vilja att förskjuta behovet av fördjupade arkeologihistoriska studier av en politiskt laddad tidsepok till en fråga om arkeologisk metodik. Kontentan av resonemanget blir då att så länge en person snittade sina stolphål och dokumenterade dem på vederhäftigt vis bör vi inte analysera dennes politiska agerande under krigsåren – «för det fanns och finns åsiktsfrihet i Sverige» (Baudou 2002:67). Att dylik åsiktsfrihet inte gällde i Tyskland eller i ockuperade länder som Danmark och Norge lämnas obeaktat.

Trots det är jag enig med Baudou (2000, 2001, 2002) att arkeologihistoriska studier med syftet att "klassificera" de enskilda arkeologernas politiska åsikter är, om inte meningslöst så, tämligen innehållslösa och missriktade. Att måla världen i svart och vitt blir ingen klokare av. Däremot är det tveksamt om arkeologihistoriska studier bör handla om vem som gjorde "bäst" och "sämst" arkeologi, som Baudou tycks föreslå. För går det att skapa någon form av historisk förståelse till en person som Hatt eller Lund och deras nationalsocialistiska ställningstaganden och agerande genom att analysera de förhistoriska hus och de gravar som de undersökt, dokumenterat och publicerat?

Låt oss belysa frågan genom två svenska exempel. Hallström var en övernitisk arkeolog som tidigt talade om nödvändigheten att skilja på hypoteser och tolkningar från arkeologiska fakta. Han var noga med att bygga sina tolkningar på ett solitt faktaunderlag. Han

avfärdade exempelvis sagor och sägner i tolkningen av det förflutna (Hallström 1912). Nerman och Nordén, som båda var engagerade mot den tyska ockupationen av Danmark och Norge, var annorlunda. De fann sina sagohjältar till synes utan större besvär vare sig de hette Aud, Adils och Egil eller Helge Hundingsbane (Nerman 1913; Nordén 1918, 1922). Hallström skydde dylika utsvävningar (Goldhahn 2013, kapitel 13–15). Mätt med dagens måttstock var den senare mer ”stringent” och ”noggrann,” medan de förra var mer ”slarviga” eller rent av ”vidlyftiga.”

Ett annat exempel är Eric Oxenstierna (1916–1968) och hans tes om goternas utvandring från den skandinaviska halvön; ett av få exempel på en skandinavisk arkeolog där den publicerade studien och tolkningen av det förflutna kryddats med nationalsocialistisk propaganda. Hans studie «*Die Urheimat der Goten*» trycktes första gången i Tyskland 1945 med talrika exempel på det senare. När han lade fram sin skrift som en akademisk avhandling vid Uppsala universitet några år senare var propagandan bortrensad (jfr Oxenstierna 1945, 1948). Båda böckerna följde en monteliansk bebyggelsearkeologisk metodik som var väl beprövad av samtidens arkeologer (Montelius 1884; Kossinna 1911; Childe 1925, m fl), bland annat av Nerman (1924, 1935) och Nordén (1929–1943) som båda diskuterade goternas ursprung med likartade metodiska och teoretiska verktyg. Även slutsatserna var likartade.

Baudou har rätt, metodiskt och teoretiskt går dylika arbeten inte att relatera till politisk åskådning och agerande, men han tycks trots det missförstått poängen med arkeologihistoriska studier. Här är det av vikt att understryka en skillnad mellan att bedriva arkeologihistoria som arkeologi, likt Baudou föreslår, och att bedriva arkeologihistoria som historia (Gustafsson 2001). Det förra fokuserar specifika arkeologiska problem och möjligheter, vilket inte gör anspråk på någon som helst koppling mellan en persons arkeologskap och dess politiska engagemang. Ett sådant samband är och förblir arbiträrt. Att det föreligger ett samband ibland, exempelvis i Oxenstiernas arbete från 1945, i den mesta tyska arkeologin under Tredje Rikets regim (Geringer 2013), i en del verk av Hatt (1940, 1941) men långt ifrån alla (Hatt 1937), eller i det citerade arbetet av Lund (1942, 1943), må så vara, men det gör inte studiet av arkeologers aktörskap under andra världskriget ointressant ur ett *historiskt* perspektiv där arkeologins samtida samhällliga kontext är i fokus, det vill säga arkeologihistoria som historia. Baudous arkeologihistoriska perspektiv handlar uteslutande om arkeologiska spörsmål, arkeologihistoria som arkeologi. Han menar explicit att forskaren har «två roller, en i vetenskapen och en i det politiska samhället» (Baudou 2004:274), det vill säga arkeologi är arkeologi och politik är politik. Personligen anser jag det omöjligt att upprätthålla en sådan distinktion i arkeologihistoriska studier (Goldhahn 2017). Att förskjuta arkeologihistoriska studier till hur arkeologer gräver ut och tolkar sina fynd – i Baudous (2004:274) ord: «den arkeologiska forskningens kvalitet,» är att missa möjligheten till fördjupade insikter om hur det arkeologiska fältet relaterade till andra samhällliga och kulturella sfärer i specifika historiska skeenden.

Brev som arkeologiskt källmaterial

Resterande del av denna artikel gör inga anspråk på att blottlägga några egentliga nya historiska förlopp eller perspektiv på det andra världskrigets arkeologi. Syftet är istället att försöka förmedla en bild av några kollegiala kontakter som lyckades vidmakthållas och stärkas under Nazi-Tysklands ockupation av Norge. Syftet är att formulera en motbild till de

studier som fokuserat på de få nordiska arkeologer som anslöt sig till den tyska national-socialismen. Till min hjälp finner vi några personliga brev från Brøgger och Marstrander som återfinns i Nordéns arkiv vid Linköpings stifts- och landsbibliotek (Nordén 1977:3, Folio Nr 19, 23). Brevens som sändes från Nordén har tyvärr inte kunnat studeras. Hans brev till Marstrander är förkomna (Lyder Marstrander, personlig kommunikation 2006), medan jag inte har haft tillfälle ännu att eftersöka Nordéns brev till Brøgger.

Personliga brev som arkeologisk källa har inte tidigare beaktats i nämnvärd omfattning i relation till det politiserade arkeologiska fältet före, under och direkt efter andra världskriget. Debatten om arkeologi och politik under 1980- och 1990-talet, handlade exempelvis mer om att tydliggöra strukturella förhållanden samt att klargöra egna och andras samtida ansvar i en akademisk disciplin under omvandling (se ovan). Diskussionen som fördes om politisering av arkeologin i samband med det andra världskriget var främst baserad på egna upplevelser (Blindheim 1985; Hagen 1986, 2002) alternativt det som hade materialiserats i form av artiklar, böcker och offentliga dokument (Nordenborg Myhre 1994, 1995, 2002). Personliga brev beaktades i liten utsträckning som en möjlig källa, möjligen för att det är mer tidskrävande och fordrar en mer historisk tillnärmning med medföljande källkritik.

Här bör det understrykas att personliga brev på intet vis är ett enkelt källmaterial att förhålla sig till. De, liksom alla andra arkeologiska källor, är färgade och vinklade efter personliga åsikter och relationer, samt sociala och historiska kontexter. Det gör dem å andra sidan väl lämpade för det aktuella ändamålet. Brevens kan bidra med att fördjupa relationen mellan historiska händelser, strukturella förhållanden inom och mellan skilda akademiska fält, och personliga relationer, erfarenheter, ställningstaganden och ageranden. De kan fungera som belysande ögonblicksbilder, likt ett solblekt svart-vitt fotografi, som fångar en persons känslor och tankar i ett givet historiskt skeende. De erbjuder oss mer oförställda ögonblicksbilder innan saker och ting har hunnit att läggas tillrätta efter år av eftertanke och eftertionalisering. Som vi skall erfa i det följande så skänker breven även en personlig röst till historiska skeenden och arkeologiska händelser, vilket är av vikt om vi vill försöka förstå våra äldre kollegors förhållanden ur både ett biografiskt och arkeologihistoriskt perspektiv.

Breven från Brøgger och Marstrander

Låt oss starta med ett historiskt intressant brev från Marstrander till Nordén. Deras bekantskap hade inletts 1939 efter ett initiativ av Brøgger (fig. 1). Marstrander hade då precis axlat det digra arbetet med att dokumentera och publicera Østfolds jordbruksristningar i Skjeberg (se Gjessing 1939; Marstrander 1963). Tanken var att de inhuggna bilderna skulle utgöra källmaterialet för Marstrandens doktorsavhandling. Han var dock inte helt bekväm med att arbeta med hållbilder och behövde få en fördjupad skolning av möjliga dokumentationsmetoder. Brøgger vände sig därför till Nordén som var en av de mest erfarna hållbildsdokumentatörerna i Norden (Nordén 1923, 1925, 1939, se Selinge 1985, samt Nerman 1966; Helmfrid 1989, 1990). Det beslutades därför att Marstrander skulle besöka Nordén för att diskutera olika frågor rörande beforskandet av bronsålderns inknackade hållbilder.

Marstrander anlände till Stockholm tillsammans med sin mor i maj 1939 för att möta Nordén. Den senare slog på stora trumman och bjöd dem på teater på den Kungl. Dramaten samt en minnesvärd utflykt till Drottningholms slott. Han arrangerade även en storstilad mottagning med arkeologiska kollegor och vänner i sitt hem i Ålsten. Mor och son

Figur 1. Hovedpersonerna i denna artikel: En ung Arthur Nordén, källa: Goldhahn 2013; Anton Willhelm Brøgger, källa: Norsk biografisk leksikon; Sverre Marstrander ca. 1953, källa: DKNVS Museet Oldsaksamlingen.

Marstrander blev överväldigade av den nordénska gästfriheten. Sverre återvände hem berikad, inte minst av de intensiva diskussionerna om hållbildernas mening och innebörd. Besöket grundlade en livslång kollegial vänskap som utmynnade i en brevväxling om dessa frågor, samt sedvanliga utbyten av böcker och särtryck, besök, jul-, påsk- och födelsedagshälsningar, med mera, vilka fortgick utan avbrott tills Nordéns hädanfärd 1965.

Besöket i Stockholm 1939 blev starten på en intensiv brevväxling som hann fortgå i knappt ett år innan Norge ockuperades av Tyskland. Enligt Marstrander var Nordén en av de första utländska kollegorna som skrev till honom efter invasionen den 9 april 1940. Svarsbrevet daterar sig till 28 maj 1940 (fig. 2):⁴

Kjære venn!

Hjertelig takk for ditt kort – en av de første hilsener fra utenverdenen jeg i det hele fikk siden 9. april. Heldigvis kan jeg med engang svare dig at både mine nærmeste og jeg selv har det så godt det lar sig gjøre under de nåværende forhold. Min mor takker din frue og dig på det beste for hilsenen, og håber inderlig at dere en gang, når alt blir mere normalt igjen, kunde komme og besøke oss ute på Ljan – der er det virkelig skjønt om dagene, med syriner og alle slags blomstrende busker, bjerken frisk og grønn med lange, svaierende grene i brisen.

Den første tid efter 9 april, var det som rimelig kan være en del [inte läsbart] for hvad fremtiden kunde bringe. I Oslo kom imidlertid livet fort i sin normale gjenge igjen, bortsett fra rasjonering o. l. som vi jo var vant til fra før. Noen mangel på matvarer og nødvendige bruksartikler, forøvrig har vi ennå ikke. *Materielt* sett har vi i det hele ikke [inte läsbart] frå vore måte, hur situasjonen forøvrig [inte läsbart] jo oss temelig ukent [...].

Hele museet er nu nedpakket, inte bare sakene men også viktigere arkivalia, hovedkatalog osv. Så vidt det lar sig gjøre går imidlertid arbeidet sin gang – de fleste av oss har jo et ikke anvent materiale liggende som de kan arbeide med uavhengig av museumssamlingene. Brøgger har stort sett varet ved godt mod, han er hver dag på museet og arbeider og vi andre er så godt det lar sig gjøre optimister med hensyn til det fremtiden vil bringe. Gutorm Gj. [Gjessing] kom til Oslo fra Tromsø kort før 9. april og er altså i god behold her nede. Alt hans jordiske gods befinner sig derimod vet ikke [inte läsbart] langs vår langstrakte kyst, det rakk ikke frem før invasjonen.

Undersøkelsetet er i langt mindre grad enn vi hadde trodd blitt [rammet] av krisen. Våre videnskablige fonder deler ut sine stipendier i den utstrekning det lar sig gjøre, og vårt arbeidsbudsjett blir [inte läsbart]. Raknehaug-utgravningen skal fortsette og skulde da efter planen avsluttes i sommer, selv kommer jeg til å fortsette med mine helleristninger i Skjeberg, troer jeg håber å bli ferdig i år. Dermed skulde jeg kunne publisere neste bind av Østfolds jordbruksristninger.

Til slutt de beste hilsener til din frue og dig selv med ennu en takk for de tanker du har sendt oss,

Fra din hengivne

Sverre Marstrander

P.S. Min mor og jeg har ofte talet sammen om de herlige dage i Stockholm i fjor! Hvor fjerne synes de ikke å være nu!

28/5 - 40

Kjære Anne!

Hjertelig tak for ditt brev -
du er de første brevene fra utlandet som
jeg i det hele fikk siden 9. april. Heldigvis
kan jeg med enzyng være deg at både mine
sammeste og jeg selv har det. Så godt det har
jeg gjort under de nåværende forhold. Min
mor tar deg din fare og deg på det beste for
helsen, og håper isedeelig at dere enzyng, når
alt blir mere normalt igjen, kunne komme
og besøke oss når vi har - der er det virkelig
stjort om degene, med syner og alle slags blomster
busher, bjelker frisk og grøn med lange, søvne

J

Figur 2. Første sidan av Marstrandens brev till Nordén, daterat 28 maj 1940. Källa: Arthur Nordéns arkiv vid Linköping Stifts och Landsarkiv, Lz Nordén 1977:3.

Med tanke på omständigheterna och att postgången knappast fungerade på normalt vis verkar Nordéns brev vara avsänt strax efter den 9 april. Från Marstrandens svarsbrev skönjer vi en önskan, möjligen också en uttalad överlevnadsstrategi hos arkeologerna på Oldsaksamlingen, om att låta arbetet löpa på så normalt som möjligt. De ord som återkommer gång efter annan är «så godt det lar sig gjøre.» Samma strävan har även Hagen uttryckt från händelsernas centrum under de år som ockupationen varade (Hagen 1986, 1997, 2002). Charlotte Blindheim (1917–2005) har även understrukit nödvändigheten av ett befriande humoristiskt förhållningssätt under «De fem lange år på Universitetets Oldsaksamling» (Blindheim 1985:37).

Enligt brevet så fortgick mycket av museets arbete som vanligt. Marstrander skulle till att avsluta sitt fältarbete och hade för avsikt att publicera sina hållbildsstudier från Skjeberg inom en snar framtid. Det blev inte så, det kom att dröja mer än 20 år (Marstrander 1963). En anledning till det var att Marstrander kom under tyska säkerhetspolisens radar för sitt samröre med Hjemmefronten. Han var en av de arkeologer som blev arresterad och satt på Grini, Nazi-Tysklands ökända «Polizeihäftlingslager» i Østre Bærum, strax norr om Oslo. Det skedde redan den 9 oktober 1940 och han förblev fängslad tills den 11 juli 1942 (Blindheim 1985:33). Tiden på Grini fördrev Marstrander bland annat med att skriva arkeologiska artiklar. Även här skönjer vi en allt igenom stoisk hållning om att låta livet fortgå – «så godt det lar sig gjøre.»

Ett av de alster som han arbetade på under sin tid på Grini kom i tryck strax efter krigsslutet, utgrävningen av en hulebosättning vid Håøya vid Langesund strax utanför Larvik. Marstrander (1946:121) har själv kommenterat hur arbetet kom till i en kort efterskrift till nämnda artikel; en artikel om en utgrävning som krävde en egen utgrävning för att kunna publiceras:

Manuskriptet til denne avhandling ble påbegynt på Grini 1941. Sammen med en del andre papirer ble det ved venners hjelp gravd ned der ute i en metallhylse like før løslatelsen sommeren 1942. Det var nemlig forbudt å ta med seg beskrevne papirer ut. Papirerne så først dagens lys etter frigjøringen over 3 år etterpå. Dette er altså grunnen til at materialet ikke er offentliggjort tidligere. I sannhet kan en med de gamle si: Habent fata sua libelli.

Ja, alla böcker har sitt öde!

Ett återkommande tema i Marstrandens många brev till Nordén var de lyckliga dagarna i Stockholm. Att få resa fritt som man behagar och umgås i glada vänners lag blev en synonym och sinnebild för ett fritt Norge. Det samma uttrycktes även i Brøggers brev till Nordén (se nedan). Dylika ord vägdes sannolikt på guldvåg, så att breven kunde passera den tyska censuren, och uttryckte ett uttalat ställningstagande mot den nazistiska ockupationsmakten.

Innan och direkt efter ockupationen ägnade personalen vid Oldsaksamlingen stor omsorg åt att föra föremål, kataloger och arkiv i säkerhet. Hjärnan bakom åtgärderna var Brøgger. Redan ett par år innan kriget bröt ut hade han förstått vad som förestod (Blindheim 1985:27–28, 30), varför han lät montera ned Oldsaksamlingens utställning 1939 (Hagen 1997:174).⁵ Viktigare föremål – läs nationalknoder – fördes i sekretess till bankhvelvet i Sparebanken på Fagernes i Valdres. Där blev de liggande tills kriget tog slut. Bland de föremål som fördes i säkerhet återfinns vi den stora vikingaskatten från Hon i Eiker, guldsporren från Værne kloster i Østfold, praktspännet från Åker vid Hamar, samt, inte minst, det berömda folkvandringstida svärdet från Snartemo (Hagen 1997:175). Följande brev från Brøgger till Nordén, daterat till Oslo 16 juni 1940, omtalar några av dessa åtgärder:

Min kjære ven,

Hjertelig takk for din hilsen som gledet meg meget. Jo, takk, vi og arbeider så godt vi kan allesammens. Og nesten det meste av planlagte feltarbeider blir realisert. Bl. a. fortsetter vi med Raknehaugen og det blir vel en løsning på den i løpet av juli–august. Eggjumstenen er i sikkerhet, og det samme er vikingeskibene. Men museene er jo pakket ned alle sammen, så arbeidsområdet er meget begrenset. [...] Ja, det er litt anderledes idag enn da vi hadde de glade og herlige dager i Stockholm. Det er dårlig å tenke på at man har hatt dem! Fra Inger og meg de varmeste hilsener til din frue og dig – og hils alle kolleger som du måtte treffe.

Din ven A. W. B.

Den 11 september 1941 arresterades Brøgger: «Oldsaksamlingens bestyrer og aktiv i den begynnende motstandskamp på det intellektuelle plan» (Hagen 1986:269). Han blev satt på Grini. Det fanns flera anledningar till det. Han hade långt före kriget rest farhågor mot den nationalsocialistiska ideologin (Blindheim 1985:27–32) och han hade därför okkupationsmaktens sökarljus riktat mot sig. En annan orsak till arresteringen var att han i en artikel i tidskriften *Samtiden* «... mante til tro på en selvstendig nasjonal fremtid, trygt forankret i det opprinnelige og ‘varige i norsk kultur’» (Hagen 1986:269). Vid ett senare framträdande vid Oldsaksamlingen hade Brøgger med samma budskap retat upp SS officer Herbert Jankuhn (1905–1990) så pass att den senare angav honom till den tyska säkerhetspolisen (för Jankuhn, se Schreiber Pedersen 2011). Resultatet blev att Brøgger blev «forbudt å tale offentlig» (Hagen 1986:269). Att Brøgger även medverkade till att förhindra av det berömda svärdet från Snartemo lämnades över till Heinrich Himmler gjorde inte saken bättre. Det var tänkt som en gåva i samband med den senares 50 års dag. Det var planerat att Himmler skulle få svärdet då han invigde det första frivilliga norska SS-förbandet i januari 1941 i Oslo (Hagen 1986:269–270, se även Rolfsen och Stylegar 2003). Brøgger blev satt på Grini där han blev kvar omkring ett år innan han frigavs, men han återvände som en märkt man (Blindheim 1985). Efter det kunde Nordén och Brøgger återuppta sin korrespondens, bland annat för att fira Brøggers 60 årsdag 1944:

Kjære venner,

Min varmeste og hjerteligste takk for hilsener til min 60-års dag, og takk for ditt strålende brev, kjære ven Arthur og for din artikel i *Stockholms-tidningen*, som gledet meg dypt. Og naturligvis en særskilt takk for gaven, som du anmelder gjennom Statens Historiska Museum, jeg håber den når meg riktig. Dere vet nok ikke hvad slik gave betyr her idag. – Ja, minnet om den praktfulle kvelden hos Birger og Barbro [Nerman, min anmärkning] står fremdeles skinnende for meg. Og nu skal det vel ikke være så lenge igen til vi atter kan ses og genopfriske gamle minner. Og så kan vi drøfte Vinlandsferder både i gammel og ny tid. Vet du at Tora Parsberg⁶ døde oppe i Verdalen i forrige uke?

Hjerteligste hilsener til Eder begge,

Eders hengivne

A. W. Brøgger

Nästa brev från Marstrander som är bevarat i Nordéns kvarlåtenskap når honom först i juli 1944. Jag känner inte alla detaljer vad som skett däremellan men har fått återberättat av diverse norska kollegor att säkerhetspolisen sökte upp Marstrander i Skjeberg i augusti 1942, då han var på fältarbete för att studera hållbilder, för att återigen arresteras honom. Det var endast en månad efter han släppts fri från Grini (Blindheim 1985:33). Marstrander varnades dock i tid och lyckades fly ut bakvägen ur det hotell där han var inkvarterad. Flykten gick, som för så många andra norska motståndsmän, till Sverige och Stockholm där han under en tid gästade Nordén och hans familj i Ålsten (Marcus Nordén personlig kommunikation 2006).

Marstrander stannade kvar i Sverige tills kriget tog slut. Då han skrev det aktuella brevet befann han sig i Västmanland i närheten av Ramsnäs. Marstrander ingick då i den norska motståndsrörelsens polistrupp. Bakgrunden till den senare står att finna i den norska polisstyrka som med den svenska regeringens goda minne bildades av norska motståndsmän på flykt. Den bestod som mest av 20 000 norska personer som tilläts utbildas, utrustas och mobiliseras under sin landsflykt i Sverige, en verksamhet som startade under våren 1943. Den svenske statsministern Tage Erlander (1901–1985) kallade företaget «en utomordentlig märklig sak» i sina memoarer (citerad i Wallenius och Johansson 2016:39). Brevet från Marstrander lyder som följer:

F. t Ferna Bruk

19/7 - 44

Kjære venn og broder

Hjertelig takk for ditt hyggelige brev som nådde mig heroppe på Ferma bruk (20 km fra Ramsnes st). Ennu mere velkommet var det jo fordi det også inneholdt et brevkopie fra min mor – det er jo ikke så altfor ofte at man får underretninger hjemmefra. Men det ser jo ut til at de efter forholdene har det bra og da får man være tilfreds med det.

Hjertelig takk også for ditt tilbud om hjelp til. Jeg sender nå inn en ansøking om [icke läsbart], og vilde da være takknemlig for å benytte mig av ditt tilbud, når jeg får lisensen.

Jeg kunde som du forstår ikke sette mig i forbindelse med dig da du kom inn til Stockholm den 9.e, Men jeg kommer inn til Staden omkring 1. aug og da kunde jeg få lov til å gi et livstegn fra mig.

Jag skal ha en ukes ferie fra 3 aug. og gleder mig til det, for vi har hatt det ganske «jobbigt» den siste tiden. Din beskrivelse av ditt ferieparadis får mig til å [icke läsbart].

Hvad du sier om Finland må jeg istemme. Hvor tragisk det hele er, har dog de siste begivenheter medført en fordel; klare linjer i det officielle Finlands stilling – at store deler av folket formodentlig ikke er enig, er jo en sak for sig. Det virker som en [icke läsbart].

Jeg gleder mig til å treffe dig om ikke alt for lenge og håber at det forøvrig står bra til med dig og din familie.

Vet du at Carl Marstrander kort efter invasjonensdagen blev arrestert!!⁷ Hvor vet jeg ikke...

Att Marstrander haft det «jobbigt» är en kenning. Det är känt att de norska polistrupperna av och till avvek från sina förläggningar, som fanns på ett 20-tal platser i Sverige, för att utföra olika sabotageaktioner mot ockupationsmakten i Norge. Det skedde med den svenska statens vetskap och implicita medgivande, vilket retade den högsta ledningen i Nazi-Tyskland som var öppet kritiska mot den svenska statens medgörliga förhållningssätt mot de norska polistrupperna (Wallenius och Johansson 2016:54). Himmler tog exempelvis upp de norska polistruppernas verksamhet då Folke Bernadotte förhandlade om att få föra ut fångar från tyska koncentrationsläger i krigets slutskede med de vita bussarna. Han lär då ha utbrustit: «Är det Er mening, att de norrmän och danskar, som nu finns i tyska koncentrationsläger och som Ni vill flytta över till Sverige, där skall utbildas i polistjänst? Det är ju många som hos Er fått en sådan utbildning. Anser Ni verkligen, att det land är neutralt, som vidtar sådana åtgärder» (citerad i Wallenius och Johansson 2016:54).

Under dylika räder in i det ockuperade Norge hände det att Marstrander fick användning av sina arkeologiska kunskaper för att navigera i landskapet och undvika att bli upptäckt. Vid en aktion mot tyska mål i Stjørdal i Nord-Trøndelag navigerade polistruppen efter olika forntida bygdeborgar som Marstrander kände till genom sina arkeologiska fältarbeten i området (Erling Johansen personlig kommunikation maj 1990). Fornborgarna gav både bra skydd och god utsikt över ockupationsmaktens förehavanden nere i dalgångarna.

En del av Nordéns engagemang för sina norska kollegor bestod av dessa enkla brev, att visa förståelse, empati och solidaritet för deras prövande situation. Det framgår även från bevarade brev att han förmedlade information och brev mellan medlemmarna i Marstrandens familj. Genom intervjuer med Nordéns söner Markus och Joar, vilka utfördes vid olika tillfällen under hösten 2006, så framgick det att Nordén även ordnade filmkvällar, loppisar, stödgalor och klädinsamlingar för «Norges sak» vid Vasa realskola i Stockholm där han arbetade som lektor. Han upplät sitt hem för norska kollegor och deras närmast anhöriga då de var på flykt eller på tillfälligt besök i Stockholm. Efter befrielsen av Norge spenderade exempelvis Marstrandens fru Anne Mari en tid hos Nordén och hans familj då Sverre var på krigstjänstgöring i Nord-Norge (se nedan). Nordén skickade även paket med olika förnödenheter till både Marstrandens och Brøggers familjer när behov förelåg. Brøgger för åter pennan:

2. januar 1945

Kjære gode venner, Disa og Arthur,

Med stor og varm takknemlighet fikk jeg igår meldingen om pakken fra Eder og likeså Arthurs hjertelige brevkort med alle gode hilsener. Ikke bare for pakken takker jeg så hjertelig, men også for det vennskap dere viser mig ved denne omtensksomhet. Det er veldig storartet å få en slik uventet og god gavehilsen. Tankene går meget ofte til Eder begge og så får vi inderlig håbe at det ikke skal vare så lenge til vi kan ses igjen og friske og glade og gode minder. Takk for all godhet og venlighet i det gamle året og alle gode ønsker for det nye året. Hils venner og kolleger.

Hjerteligeste hilsener,

Eders hengivne

Anton Brøgger

Nazi-Tysklands kapitulation och slutet av ockupationen av Norge den 8 maj 1945, som Brøgger redan förutspådde i januari 1945, mottogs med stor glädje av lejonparten av de norska arkeologerna och av flertalet av deras svenska kollegor.⁸ Nordén satte sig genast och författade brev och telegram till sina närmsta kollegor och vänner på V-dagen, vars innehåll numera är förkommet eller väntar på att studeras. Brøggers svarsbrev till Nordén är värt att citera:

Oslo 2. juni 1945

Min kjære gamle venn,

Ditt strålende kort mottok jeg for et par dager siden. Der er riktig nok skrevet på V-dagen men du vet at tingene tar tid akkurat nu. Jeg takker dig så hjertelig jeg kan for din praktfulle hilsen og du kan begripe at vi alle sammen føler det som en veldig glede, at gamle svenske venner gleder sig med oss.

Jeg håper virkelig at jeg om ikke så altfor lenge skal kunne få en tur til Stockholm for å hilse på gamle venner, men du vet i denne tiden går andre og viktigere formål foran sådant.

Mine varmeste hilsener till Disa og dig selv fra

Din hengivne venn,

A.W. Brøgger

Även Marstrander fick sent om siden en glädjehälsning från Nordén, författad på V-dagen, men det nådde honom först långt senare, i november 1945, eftersom han blev sänt på militärtjänstgöring i Nord-Norge direkt efter befrielsen:

Kjære venn!

Jeg sitter og har liggende foran mig ditt avskjedsbrev till Anne som du skrev litt efter at hun hadde reist i august.

Jag må takke dig ikke bare for ditt varme brev, men for alt hvad du og Disa gjorde for oss i den tid vi var borte. Din [icke läsbart] da satte bo, din og Disas strålende gjestfrihet med så mange venner og så mange andre ting, alt vidnesbyrd om opriktig vennskap i en tildels vanskelig tid, vidnesbyrd som vi aldri vil glemme men alltid minnes i takknemlighet. Hvilken glans stod det ikke av dine julemiddager! For ikke lenge siden var advokat Ole [inte läsbart] hos mig og han sa eftertenksomt: Tror du vi blir innbudt i år også? Men nå er det jo vår tur, skal du eller hele din familie herover regner vi naturligvis med å få besøk og om [inte läsbart] vi satte otrolig pris på [...].

Jeg er først nå i november vendt tilbake fra min militærtjeneste. Helt siden kapitulasjonen og til da var jeg som sjef for et bilkompani i Narvik. Jeg må tilstå at jeg var opriktig glad for å kunne vende tilbake og begynne på mitt arbeide igjen.

Vårt museum [icke läsbart] jo [icke läsbart] ikke som sådant, middelaldersavdelingen er under oppstilling, men resten av museet er under [icke läsbart], og når vi kan få det ferdig er ennå uvist. Brøgger er nokså [inn] om dagen, han kan [inte läsbart]. Carl Marstrander har jeg [icke läsbart] ikke truffet. Han var som du kanskje vet medlem av Administrasjonsrådet sammen med universitetets rektor A. H.⁹ Dette har skaffet ham endel ubehageligheter nå, dog ikke av alvorlig art tror jeg [...].

Maguns Olsen er still going strong. Han hadde nettop – siste møte i Vitenskapsakademiet – et foredrag om Hønenstenen [i] Ringerike som han trykket med nye synspunkter. Jeg var der ikke selv så jeg kan desværre ikke gi dig noe referat. Ellers begynner jo nå livet og [icke läsbart] mer normale former, og vi [icke läsbart] over det.

Til slutt vil jeg ønske dere begge enn riktig god jul og et godt nyttår og enda en gang takke dere for alt hvad dere har vært for oss i den tid som gikk.

Avslutningen av brevet är skrivet av Marstrandens fru:

Kjære dr Herr Nordén. Takk for dit hyggelige brev til mig efter hjemkomsten i sommer. Det du bad mig om har jeg utført, men dessverre har jeg ikke rukket å skrive. Hele høsten har gått med til å reetablere vårt hjem og vende tilbake til det normale liv. De hjerteligeste hilsener til dig og dine kone fra Anne Mari.

Så länge Nordén var i livet fortgick brevväxlingen med Marstrander och hans familj. En återkommande fras i hans brev uttryckte Marstrandens stora tacksamhet inför Nordéns trofasta vänskap och hans solidariska utsträckt hand – då den behövdes som mest.

Avslutningsord

Denna artikel har syftat till att väcka en del kritiska frågor kring meningen med att bedriva arkeologihistoriska studier generellt och speciellt de studier som befattar sig med händelserna före och under andra världskriget. I artikeln har jag medvetet valt att presentera en motbild till den ofta stereotypa bild av nazisympatiserande arkeologer som av och till florerar inom det arkeologiska fältet. De fanns givetvis dem som tog aktiv ställning för den tyska ockupationen av Danmark och Norge, som Hatt, Mackeprang och Lund, men de var – trots allt – mycket få och det är faktiskt lättare att hitta exempel på motsatsen. Dylka sympatisörer återfanns givetvis också i Sverige, exempelvis Oxenstierna, Hallström, Oldeberg, m fl, men deras ställningstagande och agerande återstår i stor utsträckning att studera och analysera på ett vetenskapligt vis. Det fanns säkert även dem som stod bredvid och såg på med armarna i kors. Med det sagt, engagemanget för de norska kollegorna och deras familjers väl och ve, som fick se sitt land ockuperat av Nazi-Tyskland, som återspeglas i de här diskuterade breven, var brett i Sverige och många gånger fördjupade de svenska kollegornas stöd och engagemang redan existerande vänskapsband.

Ett annat syfte med artikeln har varit att argumentera för personliga brev som arkeologihistoriska källor. De skänker insikter och kunskap om enskilda arkeologers förehavanden och deras tankar om historiska skeenden och händelser. Framförallt möjliggör de att

förgångna röster kommer till tals, ofta på ett vis som gör att enskilda personer framträder i klarare relief inför oss. Det senare gäller både som professionella arkeologer som privata personer med relevans för gårdagens och framtidens arkeologi.

Noter

1. Telegrammen återfinns som kopior i Gustaf Hallströms arkiv vid Umeå Universitetsbiblioteks Arkiv och specialsamlingar, Handskrift 7A, Arkeologen Gustaf Hallströms arkiv (1880–1962).
2. Jag har inte haft möjlighet att studera första utgåvan från 1942, så jag vet inte om samma efterskrift finns där.
3. Några som har diskuterat arkeologins politisering under andra världskriget har ibland gjort det med en nostalgisk blick som gränsat till naivitet, vilka varit färgade av personliga upplevelser som bländat frågan om de enskilda arkeologernas eventuella ställningstagande och agerande, se exempelvis Odelberg 2002.
4. Stavningen av enskilda ord i breven som citeras i denna artikel har rättats. Både Brøgger och Marstrander använde exempelvis omväxlande ö och ø i sina brev, och Marstrander verkar tidvis medvetet ha försvenskat stavningen av enskilda norska ord i sina brev till Nordén.
5. Dylig information ledde till liknande åtgärder vid Nationalmuseet i Köbenhavn, nu under ledning av Johannes Brøndsted (1890–1965), se Schreiber Pedersen 2005, 2015.
6. Tora Parsberg hette egentligen Ebba Astrup (1863–1944). Hon var förlovad med den norske statsministern Ole Richter (1829–1888) då han tog sitt liv i Stockholm. Paret stod som modeller för Bjørnstjerne Bjørnsons skådespel «Paul Lange og Tora Parsberg» från 1889.
7. Carl Marstrander (1883–1965) var lingvist och professor vid Oslo universitet, farbror till Sverre Marstrander. Han var en av de första akademiker att bli arresterade för sitt engagemang i motståndsrörelsen då Norge invaderades.
8. Enligt Reiersen 2012:23 skulle åtta medlemmar av Norsk Arkeologisk Selskap uteslutas strax efter krigsslutet på grund av «unasjonalt holdning» under ockupationstiden. Det utgjorde en mycket ringa andel av sällskapet 1320 medlemmar, ca 0,6 procent.
9. Läs Adolf Hoel, rektor för Oslo universitet, se Blindheim 1985:33.

Tack

Tack till Jan Magne Gjerde för hjälp med nedladdning av litteratur och Terje Østigård för kommentarer och språkvask i de norska citaten. Redaktionen för *Viking* och anonyma förgranskare tackas för insiktsfulla kommentarer som förbättrat artikelns innehåll. Eventuella kvarvarande sakfel och oklarheter kan inte skyllas på någon annan än mig själv.

ORCID

Joakim Goldhahn <https://orcid.org/0000-0003-4640-8784>

Litteratur

Alkarp, Magnus

2013 *Fyra dagar i april. Påskkravallerna i Uppsala 1943*. Historiska Media, Lund.

2014 Så vill Umeå hylla en inbiten nazist. *Dagens Nyheter* 7 februari 2014, <https://www.dn.se/arkiv/kultur/sa-vill-umea-hylla-en-inbiten-nazist/>, hämtad 2019-04-24.

Althin, Carl-Axel

1954 *The chronology of the Stone Age settlement of Scania, Sweden*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 4°, No 1, Lund.

- Anderson, Benedict
1983 *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. Verso, London and New York.
- Baudou, Evert
1997 *Gustaf Hallström – arkeolog i världskrigens epok*. Natur och Kultur, Stockholm.
2000 Nationalismen i den svenska arkeologin under 1900-talet. *Fornvännen* 95:35–42.
2001 Svar till Bozena Werbart angående nationalismen i den svenska arkeologin under 1900-talet. *Fornvännen* 96:35–38.
2002 Arkeologi och politik i Sverige 1921–1945. *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Årsbok 2002*:57–68.
2004 *Den nordiska arkeologin – historia och tolkningar*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm.
2014 Obestyrkta anklagelser mot arkeologen Gustaf Hallström. *Dagens Nyheter* 18 februari 2014, <https://www.dn.se/kultur-noje/kulturbatt/obestyrkta-anklagelser-mot-arkeologen-gustaf-hallstrom/>, hämtad 2019-04-24.
- Berglund, Birgitta
1998 Harald Egenæs Lund – Konservator i krigens skygge. *Spor* 26:30–32.
- Bertelsen, Reidar, Arnvid Lillehammer och Jenny-Rita Næss
1987 *Were they all men? An examination of sex roles in prehistoric society*. Arkeologisk Museum i Stavanger, Stavanger.
- Blindheim, Charlotte
1985 De fem lange år på Universitetets Oldsaksamling: Anton Wilhelm Brøgger (1884–1984) in memoriam. *Viking* 47 (1984):27–43.
- Boëthius, Maria-Pia
1991 *Heder och samvete. Sverige och andra världskriget*. Norstedts, Stockholm.
- Byström, Tora
2009 *Nordens frihet. Samfundet, tidningen, kretsen*. Sekel, Lund.
- Champion, Timothy och Margarita Díaz-Andreu (eds.)
Nationalism and archaeology in Europe. UCL Press, London.
- Childe, Vere Gordon
1925 *The dawn of European civilization*. Kegan Paul, Trench, Trubner & Co, London.
- Díaz-Andreu, Margarita
2007 *A world history of nineteenth-century archaeology: Nationalism, colonialism, and the past*. Oxford University Press, Oxford.
- Fett, Eva och Per Fett
1988 Tempus fugit. Personer og studieforhold innen norsk arkeologi i tiden 1929–1934. I *Festskrift til Anders Hagen*, redigerad av Svein Indrelid, Sigrid Kaland och Bergljot Solberg, s. 444–463. Arkeologiske Skrifter fra Historisk Museum, Universitetet i Bergen 4, Bergen.
- Geringer, Sandra (red.)
2013 *Graben für Germanien: Archäologie unterm Hakenkreuz*. Theiss, Stuttgart.
- Gjessing, Gutorm
1939 Østfolds jordbruksristninger. Instituttet for sammenlignende kulturforskning Serie B XXXVII, Oslo.
- Goldhahn, Joakim
1999 Fællesnordisk Råd for Arkeologistuderende. Några personliga reflektioner kring ett 30-årigt fenomen inom nordisk arkeologi. I *Glyfer och arkeologiska rum – en vänbok till Jarl Nordblad*, redigerad av Anders Gustafsson och Håkan Karlsson, s. 719–742, Gotarc Series A3, Göteborg.
2013 *Bredarör på Kivik – en arkeologisk odysseé*. Kalmar Studies in Archaeology 9, Kalmar.
2017 Recension av Mats P Malmer (2016). *Archaeology as fact and fiction*. Stockholm: KVHAA. *Fornvännen* 112:56–59.

- Gustafsson, Anders
 2001 *Arkeologihistoria som historia och som arkeologi: Studier i arkeologins egenhistorier*. Gotarc Series B, Gothenburg Archaeological Theses 17, Göteborg.
- Hagen, Anders
 1986 Arkeologi og politikk. *Viking XLIX*:269–278.
 1997 *Gåten om kong Raknes grav. Hovedtrekk i norsk arkeologi*. J. W. Cappelens Forlag A.S, Oslo.
 2002 *Et arkeologisk liv*. Primitive Tider, Oslo.
- Hallström, Gustaf
 1912 Kättil Okristen. En gravundersökning i Kättilstad, Kinda, och en gammal bygdesägen. *Meddelande från Östergötlands Fornminnesförening* 1912:33–43.
- Hansen, Lars Ivar och Bjørnar Olsen
 2004 *Samenes historie fram til 1750*. Cappelen, Oslo.
- Hatt, Gudmund
 1937 *Landbrug i Danmarks oldtid*. Udvalget for Folkeoplysnings Fremme, Gad, København.
 1940 *Kampen om magten: Geopolitiske strejfflys*. Berlingske Forlag, København.
 1941 *Norden og Europa*. Frederik E. Pedersens Forlag, København.
- Helmfrid, Björn
 1989 Arthur Nordén – formforskare, journalist, filolog, teaterhistoriker. *Personhistorisk Tidskrift* 85:48–68.
 1990 Nordén, Gustaf Arthur. *Svenskt Biografiskt Lexikon XXVII*:172–177.
- Jones, Siân
 1997 *The archaeology of ethnicity: Constructing identities in the past and present*. Routledge, London.
- Kaelas, Lili
 1995 Kvinna i arkeologins högborg – och sedan. I *Arkeologiska liv. Om att leva arkeologiskt*, redigerad av Jarl Nordbladh, s. 105–122. Gotarc Serie C, Arkeologiska Skrifter 10, Göteborg.
- Kohl, Philip L. och Clare P. Fawcett
 1995 *Nationalism, politics, and the practice of archaeology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Kossinna, Gustaf
 1911 *Die Herkunft der Germanen. Zur Methode der Siedlungsarchäologie*. Leipzig.
- Lund, Harald Egenæs
 1942 *Solkorset. En kort betraktning bygget på historiske overleveringer og oldfunn*. Blix Forlag, Oslo.
 1943 *Solkorset. En kort betraktning bygget på historiske overleveringer og oldfunn*. Andra upplagan. Rikspropagandaledelsen, Oslo.
- Malmer, Mats P.
 1962 *Jungneolithische Studien*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No 2, Lund.
 1963 *Metodproblem inom järnålderns konsthistoria*. Habelt, Bonn.
 1995 Grunden till mitt arkeologiska liv. I *Arkeologiska liv. Om att leva arkeologiskt*, redigerad av Jarl Nordbladh, s. 123–135. Gotarc Serie C, Arkeologiska Skrifter 10, Göteborg.
 1981 *A chorological study of North European rock art*. Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Antikvariska Serien 32, Stockholm.
 2016 *Archaeology as fact and fiction: Mats P. Malmer's archaeological writings 1948-2002*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm.
- Marstrander, Sverre
 1946 En heller på Håøya ved Langesund. *Viking X*:95–121.
 1963 Østfolds jordbruksristninger. *Skjeberg*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie B: Skrifter LIII, Oslo.
- Moberg, Carl-Axel
 1969 *Introduktion till arkeologi: Jämförande och nordisk fornkunskap*. Natur och Kultur, Stockholm.
- Montelius, Oscar
 1884 Om våra förfäders invandring till Norden. *Nordisk Tidskrift* 1884:21–36.

- Nerman, Birger
- 1913 *Vilka konungar ligga i Uppsala högar?* K.W. Appelbergs Boktryckeri, Uppsala.
 - 1924 *Die Herkunft und die frühesten Auswanderungen der Germanen.* Kungl. Vitterhets-, Historie- och Antikvitets Akademiens Handlingar 34:5, Stockholm.
 - 1935 *Die Völkerwanderungszeit Gotlands.* Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Arkeologiska Monografier 21, Stockholm.
 - 1966 Arthur Nordén in *Memoriam. Formvännan* 61:230–241.
- Nordén, Arthur
- 1918 *Några bidrag till Bråvallaslagets bygdegeografi.* Norrköpings Tidningar, Norrköping.
 - 1922 *Saga och sägen i Bråbygden.* Alfred Lundbergs Bokhandel, Norrköping.
 - 1923 *Felsbilder der Provinz Ostgotland in Auswahl.* Folkwang-Verlag G.M.B.H, Hagen i. W. und Darmstadt.
 - 1925 Östergötlands bronsålder i beskrivande förteckning med avbildningar av lösa fynd i offentliga och enskilda samlingar, kända gravar samt hällristningar – översikt. Henric Carlssons Bohandel, Linköping.
 - 1929–1943 *Östergötlands järnålder.* Författarens Förlag, Stockholm.
 - 1939 Hällristningarna i forskningens ljus. *Rig* 1939:129–152.
 - 1977 Arthur Nordéns Arkiv, Östergötlands stift och landsbibliotek, handskriftssamlingen (Lz Nordén 1977:3, Folio Nr 19, 23)
- Nordenborg Myhre, Lise
- 1994 *Arkeologi og politikk: En arkeo-politisk analyse av faghistoria i tida 1900–1960.* Varia 26, Oslo.
 - 1995 Fortida som propaganda: Arkeologi og nazisme – en faglig okkupasjon. *Frå Haug ok Heidni* 1995(1):13–20.
 - 2002 Arkeologi og nazism – en okkupation av ämnet. I *Myter om det nordiska. Mellan romantik och politik*, redigerad av Catrine Raudarve, Anders Andrén och Kristina Jennbert, s. 59–90. Nordic Academic Press, Lund.
- Nørlund, Poul
- 1946 Nationalmuseet i de onde Aar. *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark* 1946:6–7.
- Odelberg, Wilhelm
- 2002 Den svenska arkeologin och nazismen – en angelägen debatt? Några minnen av en seminarie medlem från 1930- och 40-talets Gustavianum. *Formvännan* 97(2):111–114.
- Olsen, Bjørnar
- 1997 *Fra ting til tekst: Teoretiske perspektiv i arkeologisk forskning.* Universitetsforlaget, Oslo.
- Opedal, Arnfrid
- 1999 *Arkeologiens gårdsforskning og utformingen av en norsk identitet.* Arkeologisk museum i Stavanger, AmS-Varia 35, Stavanger.
- Oxenstierna, Eric
- 1945 *Die Urheimat der Goten.* J.A. Barth, Leipzig.
 - 1948 *Die Urheimat der Goten.* Geber, Stockholm.
- Petersson, Håkan
- 2005 *Nationalstaten och arkeologin: 100 år av neolitisk forskningshistoria och dess relationer till samhällspolitiska förändringar.* Göteborg, Gotarc Series B, Gothenburg Archaeological Theses 36.
- Rasmussen, Erik, Knud Gedde och Johannes Brøndsted (red.)
- 1945–1947 *De fem lange Aar. Skildring af Danmark under Besættelsen 1940-1945.* Gyldendal, København.
- Reiersen, Håkon
- 2012 Arkeologen som skreiv NS-propaganda: Ei fortrennd faghistorie? *RISS* 2012(1):22–30.
- Rolfson, Perry och Frans-Arne Stylegar (red.)
- 2003 *Snartemofunnene i nytt lys.* Universitetets kulturhistoriske museer, Skrifter 2, Oslo.

- Schanche, Audhild och Bjørnar Olsen
 1983 Var de alle nordmenn? En etnopolitisk kritikk av norsk arkeologi. *Kontaktstencil* 22/23:115–146.
- Schreiber Pedersen, Lars
 2005 Dansk arkæologi i hagekorsets skygge 1933–1945. *KUML* 2005:145–186.
 2011 Nationalsocialisten Herbert Jankuhn. *Fornvännen* 106(3):245–249.
 2015 Dansk forhistorisk arkæologi og udfordringen fra nazismen 1933–45. I *Nazismen, universiteterne og videnskaben i Danmark*, redigerad av Niklas Olsen, Karl Christian Lammers och Palle Roslyng-Jensen, s. 289–321. Museum Tusulanum, København.
- Scott, Barbara G.
 1996 Archaeology and national identity: The Norwegian example. *Scandinavian Studies* 68(3):321–342.
- Selinge, Klas-Göran
 1985 Om dokumentation av hällristningar. Metodiska synpunkter med östgötska exempel. *Fornvännen* 80:97–120.
- Stenberger, Märten (red.)
 1948 *Vad jorden gömde. Livet i Vallhagar nu och på 500-talet*. Bokverk, Stockholm.
- Sørensen, Marie Louise Stig
 2012 The history of gender archaeology in northern Europe. I *A Companion to Gender Prehistory*, redigerad av Diane Bolger, s. 396–412. Wiley-Blackwell, London.
- Thrane, Henrik
 2010 Germansk oldtidskundskab som leksikon. *Fornvännen* 105(2):115–120.
- Trigger, Bruce G.
 2006 *A history of archaeological thought*. 2nd ed. Cambridge University Press, Cambridge.
- Wallenius, Mats och Anders Johansson
 2016 *Norges tack till Sverige. Svek, samverkan och solidaritet över Kölen 1940-1945*. Svensk-Norska Samarbetsfonden, Stockholm. <https://cld.bz/wJbsnP0/2>, hämtad 2019-04-24.
- Welinder, Stig
 1994 Svensk arkeologis protorasistiska föreställningssediment. *Tor* 26:193–215.
- Werbart, Bozena
 1999 Archaeology yesterday and today. Sweden 1930–1945. I *Glyfer och arkeologiska rum – en vänbok till Jarl Nordblad*, redigerad av Anders Gustafsson och Håkan Karlsson, s. 275–288. Gotarc Series A3, Göteborg.
 2000 Svar till Evert Baudou angående nationalismen i den svenska arkeologin under 1900-talet. *Fornvännen* 95:251–255.
 2002 Sociala kontakter och genusrelationer. Svenska arkeologer 1920–1968. *Tidsperspektiv* 2001(1/2):40–61.
- Østigård, Terje
 2001 *Norge uten nordmenn: En antinasjonalistisk arkeologi*. Spartacus, Oslo.
- Åman, Anders
 2008 *Sigurd Curman. Riksantikvarie – ett porträtt*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien i samarbete med bokförlaget Atlantis, Stockholm.